

ме борбе и повлачења испред јаких снага непријатеља, развијају живу активност да устаници сачувају своје оружје, предочавајући да ће им оно ускоро поново затребати. Пословична љубав црногорског човјека према оружју, као једно од позитивних наслеђа из вјековне борбе за слободу против завојевача, олакшала је рад комуниста у овом правцу, тако да су остале узалудне и пријетње и обећања окупатора. Народ и устаници су се пред тим притисцима и пријетњама довијали и од наоружања предавали углавном само оно што је било неупотребљиво.

Нема се прикупљених и сређених података о томе колико је окупатор успио да прикупи оружја од устаника и народа. Али, посредним путем може се установити да је предато веома мало оружја и муниције, и то претежно оно неисправно. Подаци о евидентираном наоружању партизанских одреда у новембру 1941. године и они о наоружању Партизанског одреда за борбе у Санџаку довољно увјерљиво свједоче да је сасвим пропао покушај окупатора да народ и устанике присили да предају оружје којим су располагали.² Само крајње заплашени појединци предали су и понеку исправну пушку и понеки од оних који су имали по двије или више пушака, да би на тај начин створили себи и свом селу некакав алиби пред окупатором.

Био је свакако тежак пропуст руководства устанка што све заплијењено наоружање, муниција и друга опрема задобијена у јулском устанку нијесу на вријеме евакуисани и склоњени на сигурна мјеста. Тај пропуст је последица брзог продора јаких снага окупатора и несналажљивости партијских и војних руководства да на вријеме предвиде ту могућност и припреме се за његову евакуацију.

Отпор који су устаници и народ дали захтјевима окупатора за предају оружја био је израз њиховог повјерења у Комунистичку партију и у своје властите снаге. Он је значио да се народ не мири са окупацијом. Била је то наша веома значајна политичка победа последице слома тринаестојулског устанка, која ће имати судбоносан значај за даље токове ослободилачке борбе у Црној Гори. Са каквом је упорношћу окупатор настојао да присили народ на предају оружја види се по томе што је био свјестан опасности уколико му тај подухват не успије. Управо зато је и пријетио најстрожим казнама и истовремено обећавао свој „ред и мир“.

Непосредно последице јулског устанка, за врло кратко вријеме, партијске организације сумирале су искуства из јулског устанка и активно их преносиле у све шире редове устаника који су се привремено повукли својим кућама. Успјеси који су постигнути у тринаестојулском устанку на свим подручјима Црне Горе били су, нема сумње, најзначајнији аргумент са којим су насту-

² Зборник докумената и података НОР-а, VII, док. бр. 60, стр. 146—153, и док. бр. 84, стр. 215.

пале партијске организације у политичком раду и доказивале могућност даље успјешне оружане борбе против окупатора. За релативно кратко вријеме партијске организације су успјеле да разбију невјерицу, страх и панику у народу, који су се у току саме офанзиве окупатора и непосредно последице ње појавили. Стање се брзо поправљало, тако да смо већ крајем августа и почетком септембра били у стању да наставимо са извођењем оружаных акција.

Окупатор, уз помоћ својих сарадника, настоји да што потпуније искористи привремене успјехе које су оствариле његове јединице у контраофанзиви против устаника у јулу и августу. На поново окупираним територијама он успоставља квислиншке власти. Преко ових организује такозване сеоске страже, које су имале дужност да обезбјеђују комуникације за потребе окупатора, као и да хитно и обавезно јављају најближој јединици окупатора присуство партизана на свом подручју, како би ове могле да предузму одговарајуће мјере за случај да то саме страже нијесу у стању да учине. У наредбама, које су биле истакнуте на видним мјестима, народу је предочена примјена најстрожих казних мјера — стријељања, паљевине кућа и других објеката, заплене имовине, хапшења и одвођења у логоре — према становницима оних мјеста у којима би се догодило било какав акт саботаже на путевима и уређајима за везу или напад на италијанске јединице и установе. Из страха од тих казних мјера, страже су неколико мјесеци биле права невоља за партизане, јер су откривале њихово присуство и то јављале окупатору и тако им отежавале и спречавале извођење акција. Иначе у војничком погледу страже нијесу представљале никакву озбиљнију снагу. Сва наша настојања да их одвратимо од вршења дужности дуж времена нијесу помагала, једноставно из страха од одмазде окупатора. Обично су нас упућивали да изводимо акције, „негдје друго“ а не на њиховом подручју, а таквих није било а да не припадају рејону неке страже. Покренути борбу и противу тих стража није било опортуно због ситуације и страха у народу, нарочито у насељима дуж комуникација. Због присуства тих стража партизанске јединице су биле принуђене да акције припремају и изводе у највећој тајности, како не би биле откривене и онемогућене, што није било ни мало једноставно. Тек када смо успјели да створимо ширу слободну територију и да изведемо више успјелих акција, долази до пасивизације и постепеног ишчежавања функционисања тих стража. Крајем октобра и у новембру готово у свим мјестима престале су да функционишу.

У октобру и новембру у многим крајевима Црне Горе, чим смо отпочели са извођењем оружаных акција, дошло је до покушаја стварања такозване „народне војске“. У ствари то је била прва форма будуће четничке организације у Црној Гори. Носиоци овог покушаја иступали су у народу, а и нама су то говорили,

са тврдњом да су и они за оружану борбу, али да за то још нема услова, да треба чекати повољније вријеме, а у међувремену припремати војне јединице. Чак су у неким мјестима почели да иступају са пријетњама да ће окренути оружје против партизана ако наставе са нападом на окупаторске јединице, правдајући то наводним спасавањем народа од авантуре у коју комунисти хоће поново да га гурну. Готово у свим мјестима партијске организације наступиле су противу тих покушаја врло одлучно и енергично. Организаторима тог покушаја стављено је до знања да се неће толерисати стварање никакве друге војске сем партизанске, која даје довољно простора свима који желе да се боре против окупатора.

Успјелим оружаним акцијама које смо извели у току септембра и октобра и живом политичком активношћу потврђивали смо наша увјеравања да постоје услови за успјешну оружану борбу против окупатора. Размах тих наших оружаних акција и енергично политичко наступање онемогућили су стварање тих организација. Тако је под притиском све бројнијих и успјелијих наших оружаних акција противу окупаторских јединица на комуникацијама и мањих гарнизона онемогућен покушај стварања те војне организације, који је у ствари био срачунат да се онемогући наставак оружане борбе. Од средине новембра па до средине јануара није више било, мени бар није познато, отворених покушаја стварања неке сличне организације ни у једном крају сем на подручју Комског одреда. Размахом ослободилачке борбе организатори сарадње са окупатором били су присиљени да се привремено притаје. Партијске организације и војна руководства, занесени успјесима оружане борбе и све масовнијим приливом бораца у партизанске јединице, нијесу извукли потребна искуства из тих покушаја, нијесу увидјели да ће се те исте снаге поново појавити и отпочети борбу против НОБ у повољном моменту, што се догодило већ крајем јануара у многим крајевима Црне Горе (у Васојевићима, покушај групе Новице Ковачевића у Грахову, пуч Баја Станишића у Бјелопавлићима и Кучима, групе Џаковић у шавничком срезу).³ Од тада они наступају против народноослободилачке борбе отвореније, одређеније и организованије, и то уз непосредну и отворену помоћ окупатора.⁴

Истакао сам само неке, по мом мишљењу, карактеристичне и битне моменте који су настали као посљедица привременог успјеха контраофанзиве снага окупатора у јулу и августу до поновног оживљавања оружане борбе крајем љета и у току јесени 1941. године. Упоредним политичким радом и извођењем оружаних акција отклањали смо наведене тешкоће. За свега три мје-

³ Зборник докумената о НОР-у, том III, књига 1, докуменат бр. 60, стр. 150—151, Издање Војно-историјског института, Београд.

⁴ Исто.

сеца ослободилачка борба у Црној Гори поново узима размјере општенародног устанка.

Нашећу само неке од наших успјелих оружаних акција којима смо постепено, уз активни политички рад, припремили најшире народне масе за активно учешће у оружаном борби у том периоду.

Већ 30. августа група од 25 партизана под командом Саве Ковачевића напала је усташко-домобранску посаду у Ластви Требињској. Станица је на јуриш заузета. Заплијењено је 12 пушка, 1 пушкомитраљез, сва расположива муниција и око 300 килограма брашна и других намирница.⁵

Једна чета никшићких партизана од око 150 бораца, чета партизана из Пиве под командом Јанка Тадића и чета Гачана из села Гари под командом Старовића напале су 5. септембра гарнизон Гацко. Тим снагама је руководио секретар Окружног комитета Никшића Крсто Попиводе. Присуство ових снага на том подручју, у том периоду, било је од великог и моралног и политичког значаја за народ у том крају. Ове наше снаге спријечиле су намјере четника из Црне Горе и Херцеговине да путем пљачке и убистава недужног муслиманског становништва окрену српски живаљ у борбу против муслимана, да тако отворе процес братоубилачког рата, што је ишло на руку италијанском окупатору и усташама.⁶

Једна чета партизана са подручја Никшића и Бјелопавлића извршила је 26. септембра акцију у Јаворовом долу, на комуникацији Богетићи — Никшић, на три италијанска камиона, који су се кретали у правцу Никшића. Два камиона су заробљена са посадом, а један је успио да умакне због несналажљивости пушкомитраљесца који је имао задатак да уништи тај први камион. Обавијештени од посаде камиона, Италијани из Никшића су брзом интервенцијом тенковима и авионима присилили чету да се повуче у правцу села Кунка. За одмазду, Италијани су тог пута попалили више кућа у селима сусједним мјесту извршења ове акције, а једна њихова читава чета силовала је том приликом двије младе жене тако да су на мукама издахнуле. То дивљаштво Италијана огорчило је народ не само у том крају већ и у читавој Црној Гори — гдје год се сазнало о том гнусном злочину.

Позната акција на Јелином дубу 18. октобра одјекнула је широм Црне Горе веома снажно и још више убрзала масовни прилив нових бораца у редове партизана у свим крајевима Црне Горе.⁷

⁵ Стеван Ковачевић, *Грахово у устанку 1941*, чланак објављен у Зборнику сјећања учесника: Устанак народа Југославије 1941, књига IV, стр. 190—208, издање Војноиздавачког завода „Војно дело“, Београд 1964.

⁶ Зборник докумената и података о НОР, том III, књига I, док. бр. 60, стр. 149. Лично сјећање. Саопштење Крста Попиводе.

⁷ Зборник докумената, том III, књига I, докуменат бр. 28, стр. 71—72; докуменат бр. 76, стр. 95; докуменат бр. 60, стр. 148.

Никшићки партизани су заплијенили од трговаца 1.157 гр-ла ситне стоке и 65 говеди које су чобани гонили за Боку, за италијанске гарнизоне. И ова акција веома је лијепо примљена у народу.⁸

У октобру и новембру отпочиње стварање многих чета, а у новембру и територијалних батаљона.

У току октобра одржане су окружне партијске конференције, на којима је тајним гласањем извршен избор проширених окружних комитета. На тим скуповима анализирана је политичка и војна ситуација и одређеније постављени задаци за даљи развој оружане борбе. У то вријеме било је предвиђено стварање територијалних бригада. Тако је било предвиђено да се у оквиру Никшићког партизанског одреда формирају бригаде „Пеко Павловић“ и „Војвода Момчило“.⁹

На саветовању штабова одреда са Главним штабом одржаном у Гостиљу извршена је извјесна измјена у организацији партизанских јединица. Од дотадашњег Зетског одреда формирана су два, и то Зетски, који је обухватао територију среза подгоричког, и „Бијели Павле“ на територији Даниловградског среза; дотадашњи Никшићки одред такође је подијељен на два — Никшићки, на подручју бившег среза никшићког и западне Боке, и Дурмиторски одред, на подручју шавњичког среза. Ловћенски одред обухватао је територију среза цетињског, источни дио Боке и барски срез; Комски одред обухватао је територију Васојевића и колашински срез. Тако је на том састанку територија Црне Горе подијељена на подручја шест одреда.¹⁰

Том приликом именовани су и штабови одреда, и то: за команданта Зетског одреда Блажо Јовановић, а за политичког комесара Владо Раичевић; за команданта Ловћенског одреда Пеко Дапчевић, а за политичког комесара Вељко Мићуновић; за команданта Комског одреда Веко Булатовић, а за политичког комесара Милутин Лакићевић; за команданта одреда „Бијели Павле“ Радомир Бабић, а за политичког комесара Ђуро Чагоровић; за команданта Никшићког одреда Сава Ковачевић, а за политичког комесара Милинко Ђуровић; за команданта Дурмиторског одреда Војо Поповић, а за политичког комесара Велимир Кнежевић.

Према извјештајима поднијетим на том савјетовању, у дотадашња четири партизанска одреда било је организовано 4.475 партизана наоружаних са: 4.235 пушака, 44 тешка митраљеза, 178 пушкомитраљеза, 6 минобацача, једним топом 76 милиметара и једним топом звани „пито“.¹¹ Међутим, треба истаћи да је баш тих дана у партизанске јединице ступало све више нових бораца,

⁸ Зборник докумената, том III, књига 1, докуменат бр. 36, стр. 95.

⁹ Зборник докумената, том III, књига 1, докуменат бр. 60, стр. 150.

¹⁰ Зборник докумената, том III, књига 1, докуменат бр. 19, стр. 55—56.

¹¹ Зборник докумената, том III, књига 1, докуменат бр. 60, стр. 146

тако да је број партизана био знатно већи од оног у извјештајима. Поред наведеног наоружања, знатне количине оружја и муниције налазиле су се код појединаца који су били наклоњени партизанима и који још нијесу били ступили у партизанске јединице. Али треба напоменути и то да је било и прилично оружја код појединаца који су били непријатељски оријентисани.

Представници штаба Комског одреда обавијестили су на том састанку да су се на подручју одреда појавиле непријатељске снаге под руководством Рачића и да отворено иступају противу народноослободилачке борбе. О овој чињеници није било потпуније и свестраније дискусије и разматрања, сем што су присутни другови критиковани због неенергичности партијских организација и војних руководстава противу тих непријатељских елемената. Ништа није предвиђено да се предузме, иако је било довољно разлога да се та појава озбиљније схвати и да се предузму одговарајуће мјере. Ово због тога што је била повољна ситуација за то. Наиме, било је могуће упутити дио снага предвиђен за дејства у Санцаку, да прође кроз ту територију и успут рашчисти ситуацију на територији Комског одреда. Умјесто помоћи, Главни штаб је само наложио и ставио у задатак штабу Комског одреда да својим снагама рашчисти ситуацију, што се показало као нереално.

Могућности за мобилизацију нових снага у партизанске јединице биле су у то вријеме далеко веће од оног што би се дало закључити по бројном стању одреда. Ову тврдњу најбоље потврђује чињеница да је на том истом састанку донесена одлука о формирању посебног партизанског одреда за дејства у Санцаку. Одред који је тих дана формиран и упућен у одређеном правцу бројао је 3.690 партизана, наоружаних са 2.907 пушака, 70 пушкотраљеза, 14 митраљеза, 6 бацача мина, једним топом, 1.748 ручних бомби, 159 мина и 20 граната и око 300 револвера.¹² То је истовремено била највећа партизанска војна јединица која је до тада формирана у Југославији. Све до 1944. године наше партизанске дивизије ријетко су имале толико бројно стање.

Сматрам за потребно да посебно истакнем да је у састав овог одреда ушао и један батаљон са подручја Комског одреда од 641 партизана. С обзиром на ситуацију на подручју Комског одреда, о којој је било говора на поменутом савјетовању, било је свакако нецјелисходно да се са тог подручја издвоји толики број партизана и упути ван своје територије. На осталим подручјима није било, бар за извјесно вријеме, тешкоћа у даљем развоју оружане борбе, иако је одвојен знатан број партизана за овај одред. Неуспјех овог одреда при нападу на Пљевља управо је имао највише негативног утицаја на развој ситуације на подручју Комског одреда, што иде у прилог тврдњи да је било непромишљено издвајање толиког броја бораца из тог одреда ван његове

¹² Зборник докумената, том III, књига 1, докуменат бр. 84, стр. 215.

територије. У другим крајевима неуспјех напада на Пљевља није имао битнијег утицаја на даљи развој устанка, мада је вијест о броју погинулих и рањених у тој херојској борби болно одјекнула у читавој Црној Гори. Напротив, у осталим крајевима Црне Горе послије тог догађаја долази у децембру 1941. и првих мјесеци 1942. године до још масовнијег и организованијег развоја народноослободилачке борбе, посебно на подручјима Дурмиторског, Никшићког и Ловћенског одреда, као и у источној Херцеговини.

Иако напад на Пљевља није успио, присуство и дејства, баш у то вријеме, Одред на територији Санџака одиграли су веома значајну улогу. Својим дејствима Одред је везао за себе све италијанске јединице, блокирао њихове гарнизоне на лијевој обали Лима, онемогућио им да садејствују њемачким јединицама у њиховој првој офанзиви против партизанских снага у Србији и тиме олакшао њихово повлачење у правцу Санџака и сређивање на простору између ријека Увца и Лима. Исто тако, управо од појаве овог одреда настаје снажан полет у развоју народноослободилачке борбе у дијелу Санџака на лијевој обали Лима. Из јединица Одред, осим тога, формирана су два пролетерска батаљона, који су као 1. и 2. батаљон ушли у састав Прве пролетерске бригаде на дан њеног формирања 22. децембра 1941. године. Хероизам који су јединице и борци Одред показали у нападу на Пљевља допринијели су да се италијанске јединице са још више респекта односе у борбама са црногорским партизанима.

Италијанске окупаторске снаге у борбама током јесени са нашим снагама добро процењују замах и снагу народноослободилачког покрета, па се повлаче у веће гарнизоне, а мање евакуишу, као Жабљак, Шавник, Вилусе, Матешево, Лијеву Ријеку, Биоче, Колашин, а под непосредним притиском наших снага у јануару 1941. године и Грахово.

Наведени подаци довољно убједљиво илуструју континуитет народноослободилачке борбе крајем љета и у току јесени 1941. године са оним у тринаестојулском устанку и у погледу полета маса у борбама и у погледу масовности њиховог учешћа. Извођење оружаних акција већ крајем августа, које ће бити све бројније и успјешније у септембру, октобру, новембру и децембру, говори о привржености народа ослободилачкој борби. Створена је поново пространа слободна територија, на којој се организују ослободилачки одбори (сеоски, општински и срески) и друге друштвено-политичке организације. Широке народне масе су спремне да дају све што је у њиховој моћи за борбу против окупатора и за циљеве народноослободилачке борбе.

У новонасталој ситуацији на ослобођеној, а и на неослобођеној територији, политичка борба постепено поприма све оштрији вид класне диференцијације, која отпочиње да се одвија упоредо са раније отпочетом диференцијацијом на питању борбе

против окупатора. До такве диференцијације морало је доћи због карактера и циљева народноослободилачке борбе народа Југославије, која је у Црној Гори од првих дана имала општенародни карактер. Ево шта се о томе каже у отвореном писму ЦК КПЈ од 12. априла 1942. године:

„У Црној Гори поновио се онај исти издајнички чин домаће реакције, који се већ одиграо прошле јесени у Србији а јануара ове године у Босни. Побједоносни талас ослободилачке народне борбе на чијем челу од почетка стоји наша Партија, уплашио је све оне реакционарне кругове и клике којима су њихови прљави виши интереси и класне привилегије били увијек изнад интереса народа и његове борбе.“

И даље:

„. . . На тој једној линији ујединиле су се не само отворене слуге окупатора, већ и они који су се до јучер прикривали тврдећи да су присталице народне борбе и демократе: ујединили су се Недић и Дража Михаиловић у Србији, споразумјели су се Дангић и усташе у Босни, великосрпски четници и италијански крилаши у Црној Гори, а носиоци њихових покушаја постали су бивши југословенски официри и жандарми, они исти који су годинама терорисали народ и срамно га издали у априлу 1941. године. Ово јединство реакције против народне борбе извршено је под скутом окупатора и са оружјем окупатора, са циљем да се сломи јединствена Народноослободилачка борба тиме што ће се она претворити у класни грађански рат.“

И даље:

„То је основни узрок због којег је у Црној Гори морало — прије или касније, доћи до оваквог издајства и покушаја изазивања братоубилачког рата са стране до јучер замаскираних слугу окупатора.“¹³

Карактер организације власти на ослобођеној територији, као и садржај и карактер укупног живота на њој, недвосмислено су показивали да се упоредо са борбом против окупатора одвија и борба за нове друштвене односе. Сама чињеница да је борбом руководила искључиво Комунистичка партија и непријатељу је била довољно и недвосмислено јасна. Сматрам да је то био одлучујући фактор за стварање политичких и војних организација сарадника окупатора оринјетисаних на борбу против народноослободилачког покрета. С обзиром на организованост у том периоду и политички утицај Комунистичке партије у масама, класни противници, сарадници окупатора, нијесу имали никакве шансе да нам се озбиљније супротставе сами, без директног ослоњања на окупатора и отворене сарадње са њим. Таква је ситуација од почетка била у односима снага у Црној Гори. Ни за моменат четници, као ни црногорски сепаратисти, нијесу били у стању да

¹³ Зборник докумената, том III, књига 3, докуменат бр. 15, стр. 43—45,

прикрију своју отворену сарадњу са окупатором. На то су били присиљени снагом ослободилачког покрета у Црној Гори.

Својом нееластичношћу у политичкој пропаганди, претјераним наглашавањем (и када то није било потребно) револуционарног карактера оружане борбе, убрзала је процес те диференцијације на класној основи. Грубости које су чињене у обрачунају са класним противницима (иначе сарадницима окупатора, али без виднијих и јавних доказа о томе) сужавале су нам простор мобилизације снага у борби против окупатора. Посебно начин на који је понекад вршена ликвидација противника народноослободилачке борбе у неким мјестима био је неприхватљив за схватање и етику црногорског човјека, тако да су се и на том питању појединци на братственичкој и племенској основи хладили према нама и прелазили на страну сарадника окупатора.

Ове и сличне наше грешке утицале су на процес стварања политичке и војне организације четника, али се никако не би могле сврстати у узроке њихове појаве. И без тих грешака до њихове је појаве морало доћи — због карактера и циљева народноослободилачке борбе. Наведене грешке су само постјешиле и можда нешто убрзале тај процес, и допринијеле да четнички покрет добије онакве размјере и замах какве је имао у прољеће 1942. године. Четници су у својој пропаганди знали да вјешто искористе и ове и друге наше грешке и пропусти, покушавајући да и тиме правдају своју отворену сарадњу са окупатором, коју нијесу могли избјећи због снаге народноослободилачког покрета у Црној Гори. Сматрам да се утицај тих наших грешака на развој ослободилачке борбе и у току рата и у послеријатној историографији прецјењивао, посебно на плану појаве и развоја четништва у Црној Гори.

Глад која је владала у Црној Гори у току зиме и прољећа 1942. године, а коју ми никако нијесмо били у стању да онемогућимо — с једне стране — и непосредна и свестрана војничка подршка окупатора довеле су до онаквог развоја четничког покрета у Црној Гори.

У току јесени 1941. године и почетком 1942. године окупатор, као што сам већ истакао, под притиском наших снага напушта низ мањих истурених гарнизона, а посаде повлачи у веће гарнизоне, које добро фортификацијски утврђује. И комуницирање између својих утврђених гарнизона своди на нужне мјере неопходне ради снабдијевања. Из тих утврђених гарнизона само повремено врши мање или веће испаде, ради пљачке и узнемиравања наших снага. Иако је поменутих напуштањем мањих гарнизона од стране јединица окупатора знатно проширена и повезана слободна територија, то је ослободилачку борбу у Црној Гори довело и у нове тешкоће, које у почетку нијесу схваћене. Наиме, у то су се вријеме партизанске јединице бројно, организационо и оперативно, биле лако развиле да су биле у стању да во-

де успјешне борбе на отвореном простору и са већим снагама окупатора, али нијесу имале ни искуства ни одговарајућег наоружања и друге опреме да би се могле упустити и у нападе на добро утврђене гарнизоне окупатора. Тако су се наше снаге, том заиста добро смишљеном и лукавом тактиком окупатора, нашле у ситуацији да немоћно мјесецима чуче око утврђених градова ради обезбјеђења слободне територије од његових повремених испада. Мјесецима су тако, у зимским условима, замаране и истраљиване, присиљене да троше ионако оскудне резерве муниције. Запљена оружја и муниције у то вријеме свела се на незнатне количине. Све то озбиљно је утицало и на морал у јединицама.

Упоредо са овим тешкоћама настаје у току зиме и све оштрији проблем снабдијевања храном и јединица и народа. Озбиљно је запријетила глад. Као што је познато, веома су ријетке тако родне године у Црној Гори да подмире потребе становништва у житу до идуће љетине, а род је 1941. године у великој мјери био уништен у априлском рату и тринаестојулском устанку. Великим приливом избјеглица из Косова и Метохије и других крајева још више је погоршано ионако тешко стање исхране на ослобођеној територији. Набавке из окупираних градова од почетка оружане борбе сведене су на минимум, а од новембра 1941. године сасвим су прекинуте. Упркос покушајима, ни са које стране није могло да се набави жито и друге неопходне намирнице. О овом заиста тешком проблему Покрајински комитет за Црну Гору, Боку и Санџак и Главни штаб су у више наврата извјештавали Врховни штаб.¹⁴ Тек путем реквизиција од имућнијих сељака и крајњом рационализацијом некако се успијевало да не дође до умирања од глади. Ово питање разматрано је и на Острошкој скупштини 8. фебруара, када је оцијењено као најтежа опасност по јединство народа и даљи ток и развитак народноослободилачке борбе.¹⁵ Народнослободилачком одбору за Црну Гору и Боку, који је скупштина изабрала, постављен је, поред осталих, и следећи задатак:

„Да организује и поведе најодлучнију борбу против глади, против гладне смрти, којом непријатељ жели да нас помори. Ми морамо учинити све да нико не умре од глади. Непријатељ нас је опљачкао, непријатељ нам онемогућава набавку жита, непријатељ жели смрт сваком родољубу. И зато наша борба против глади је борба против непријатеља. Борба за продор до слободе, за продор са мање жртава, борба да сјутра у слободи будемо сви, и сви срећни. Народнослободилачки одбори морају постати носиоци те борбе, морају постати организатори борбе за живот сва-

¹⁴ Зборник докумената, том III, књига 2, докуменат бр. 15, стр. 43—45, том III, књига 3, докуменат бр. 52, стр. 134.

¹⁵ Проглас Скупштине црногорских и бокелских родољуба од 8. фебруара 1942. године. Зборник докумената и података о НОР-у, том III, књига 2, докуменат бр. 65, стр. 138.

ког Црногорца, за живот сваког Бокеља. Ми морамо знати наба-вљати, распоређивати, уштедјети, трпјети!“

Окупатор и четници добро су били обавијештени у каквој се невољи налазимо у овом погледу, па су, разумије се, и то користили за подривање чврстине и моралног расположења у нашим јединицама и у народу на ослобођеној територији. То су чинили на тај начин што је окупатор четничким породицама и свима који су му прилазили додјељивао мјесечна требовања. Окупаторске власти и четници, знајући за ове наше тешкоће, развијају живу пропаганду, која разним каналима допире и на ослобођену територију и у наше јединице, обећавајући свима који напусте партизанске јединице службу и требовања и за њих и за њихове породице. Било је то тешко искушење за преморене и изгладњеле борце, а посебно за оне чије су се породице налазиле на четничкој или окупаторској територији и биле изложене гладовању и грубим малтретирањима и од стране окупатора и од стране четника.

Упоредо са исцрпљивањем око утврђених италијанских гарнизона, наше су се снаге још више трошиле на положајима према четницима, на планинским масивима од Сињајевине преко Морачких планина и Бјеласице до албанске границе. У борбама на том правцу наше су јединице имале у низ наврата и веома тешке губитке, а ситуација се већ од краја јануара стално погоршавала.¹⁶

Упркос таквог развоја ситуације, који је добро био познат и Врховиом штабу, остала је све до краја маја непромијењена оријентација да се сачува ослобођена територија као база за шира дејства у циљу њеног проширивања ако то дозволи ситуација. Дејства која су наше снаге водиле у прољеће у источној Херцеговини, гдје су биле ангажоване, поред партизанских снага са тог терена, још и 1. и 2. пролетерска бригада, као и наше упињање у неколико наврата да поново ослободимо Колашин и повратимо територију заузету од четника — довољно то потврђују. Израда и обезбјеђење аеродрома на Његовући, што је стављено у задатак Дурмиторском партизанском одреду од стране Врховног штаба, изгледа ми да су умногоме определијелили и држање положаја на Сињајевини, не улазећи у појединости да ли су наше снаге биле најбоље распоређене на том правцу и да ли су увијек на најбољи начин извршавале задатке који су им постављани. Слично се питање поставља и у погледу држања положаја према Колашину ради затварања правца од продора четника ка Подгорици и Никшићу.

На сва та питања ни до данас нијесу дати потпунији, довољавајући одговори — шта је у таквој оријентацији могло да се учини да би се успјешније ријешило питање глади и ефикасније

¹⁶ Зборник докумената, том III, књига 2, докуменат бр. 190, стр. 423—424.

и корисније ангажовале бројне јединице којима смо у том периоду располагали и трошили њихову енергију без виднијих резултата.

Прихватљиво је свакако мишљење да бисмо нешто више учинили да смо раније приступили стварању ударних чета и батаљона. Али се поставља питање: да ли је било услова да ударни батаљони, које бисмо формирали на том простору, нађу мјеста за успјешна дејства и да ли је било могуће обезбиједити њихово снабдијевање, с обзиром на истрошеност терена и тактику окупатора, који се у току зиме груписао у добро утврђеним градовима, тако да за дуже вријеме нијесмо имали прилике да од њега задобијемо неки значајнији плијен. Та питања остају још отворена, без свестраније анализе и потпунијег одговора.

Чињеница је, међутим, да су наше јединице све до маја водиле веома оштре и упорне борбе на свим правцима за одбрану слободне територије и да су им управо тако и постављени задаци од стране Главног штаба и делегата Врховног штаба. Од марта, наметнуте су нам оштре даноноћне борбе из више праваца. У том периоду наступа све веће осипање наших снага: један број бораца прелази у четничке редове, или крајње исцрпљени и деморалисани просто одлази својим кућама, с намјером да покуша да спасе своје и својих породица голе животе. Многи од тих су били присиљени да ступе у четничке редове, а они који су дали отпор слати су у логоре и затворе. Таквих није било мало.

Упркос свих тих напора током шестомјесечне борбе — са слабом одјећом, са мало муниције и са веома слабом исхраном — велики број је издржао све тешкоће и непоколебљиво се везао за народноослободилачку борбу и револуцију.

Од бораца који су се тих дана повлачили испред врло јаких снага непријатеља формиране су 4. и 5. пролетерска бригада од укупно 9 батаљона. Неколико стотина истакнутих комуниста, поред тога, остављено је на терену, у позадини непријатеља. Да је на вријеме, бар почетком априла, дата оријентација, да ћемо морати привремено напустити ослобођену територију, могли смо из Црне Горе сигурно извући бораца најмање за још једну, а вјероватно и за двије бригаде. Међутим, умјесто оријентације да повучемо што више снага, многе смо исцрпљеније борце наговарали (а неке и присиљили) да се врате својим кућама — неке оцјењујући да су недорасли за бригаде, а неке да неће моћи да издрже напоре који бригадама предстоје. И читаве јединице, због одсуства оријентације о правцу нашег одступања, биле су одсјечене. Такав је случај са читавим једним ударним батаљоном из до-тадашњег територијалног Орјенског батаљона, са четом из Црногорског приморја, са неким јединицама Зетског одреда, и тако даље.

У јуну, по напуштању територије Црне Горе и источне Херцеговине, окупило се укупно 26 батаљона, формираних у пет

бригада и један партизански (херцеговачки) одред од 2 батаљона, у доњем току Сутјеске. То су биле укупне снаге којима је Врховни штаб непосредно располагао. Од тих 26 батаљона са територије данашње Црне Горе било је 14 батаљона и једна чета, и то: девет батаљона у Четвртој и Петој бригади, 1. и 2. батаљон у Првој пролетерској бригади и три батаљона и једна чета у саставу Треће санџачке бригаде.¹⁷ Изражено у дивизијама, то значи да је Црна Гора већ средином 1942. године, послје једанаестомјесечне борбе, у Народноослободилачкој војсци имала једну и по дивизију, и то у пролетерским јединицама.

Међутим, Иван Гошњак, у свом чланку „Тито — стратег револуције и творац Народне армије“, говорећи о реорганизацији и преименовању НОВ и ПО у ЈА, између осталог каже: „Југословенска армија је 1. марта 1945. године имала 59 дивизија (од тога 2 пролетерске, 15 српских, 17 хрватских, 6 словеначких, 11 босанско-херцеговачких, 6 македонских, 1 црногорска (подвукао М. Ђ.), 1 санџачка, 2 ваздухопловне, јединице ратне морнарице, самосталне јединице виших штабова и војнотериторијалне команде.“¹⁸ Црна Гора је у то вријеме била ослобођена и до тада формирала 10 бригада, поред бораца и руководилаца који су се налазили у другим јединицама. Треба истаћи да се у то вријеме, сем номинално, не може уопште говорити ни о српским, ни о хрватским, црногорским, македонским или словеначким дивизијама — ако се има у виду њихов борачки и руководећи састав. Све су оне у том погледу биле дивизије Југословенске армије. На то је свакако требало да укаже неко од историчара НОР, јер се тиме даје крива слика учешћа и доприноса у Ослободилачком рату неких народа и подручја.

Већ сам напоменуо да су могућности у погледу повлачења бораца из Црне Горе биле много веће него што су искоришћене. Али, и упркос тих пропуста и грешака о којима је било доста рјечи, о резултатима борбе црногорског народа и њеном доприносу у том периоду рјечито говоре и ови, поред многих других, података.

Толико је износило учешће Црне Горе, као један од резултата њене једанаестомјесечне борбе, у снагама које су под непосредном командом Врховног штаба средином 1942. године, извршиле познати поход из источне у западну Босну.

И, на крају, сматрам једино исправним прилазом, када се говори о пропустима и грешкама из тог периода у Црној Гори, да и њих треба посматрати у склопу остварених резултата и успје-

¹⁷ *Прва пролетерска бригада*, зборник сјећања, књига I, стр. 684—702, издање Војноиздавачког завода „Војно дело“, Београд 1963; *Четврта пролетерска*, зборник сјећања, књига 2, стр. 493—571, издање Војноиздавачког завода „Војно дело“, Београд 1969; *Трећа пролетерска*, зборник сјећања, књига 2, стр. 407—473; издање Војноиздавачког завода „Војно дело“, Београд 1970; *Пета пролетерска*, зборник сјећања, књига је у штампи.

¹⁸ Часопис „Војно дело“, бр. 4—5/1962, стр. 40.

ха, а не изоловано, као што се то често чини у историографији о НОБ у Црној Гори и ван ње. При том треба имати у виду да су настале у процесима чињења, из жеље да се учини што више, а не из пасивности, какве је било за дуже вријеме у неким крајевима Југославије. Истовремено, нужно је подробније ући у генезу неких од тих грешака, као што су оне везане за такозвано лијево застрањивање и прелазак у „другу етапу“. Ово утолико прије што је један од делегата Врховног штаба и ЦК КПЈ (Иван Милутиновић или Милован Ђилас, а у прољеће и оба) стално био у центру збивања у Црној Гори. У том периоду, чија су наређења и директиве партијска и војна руководства са пуном одговорношћу прихватала и у живот спроводила. Треба имати у виду и то да оне — те грешке — потичу из периода када смо тек стицали прва искуства у ратовању и учили се политичком руковођењу у новим, ратним условима.

У свјетлу свих тих околности сматрам да би било оправдано извршити ширу анализу и дати потпунија тумачења и објашњења свих ставова отвореног писма ЦК КПЈ од 12. априла 1942. године, упућеног партијској организацији Црне Горе, и то у правцу: како је дошло до тог писма; да ли су грешке у Црној Гори заиста биле такве да је на тај начин требало на њих указати; да ли се критика изнесена у писму односи само на грешке партијске организације у Црној Гори или и на остале партијске организације и које, колико је оно, имајући у виду ситуацију када је упућено, могло имати ефекта у правцу исправљања грешака у раду партијске организације у Црној Гори, итд. Без потпуније анализе ових и других питања везаних за то писмо, тешко се могу давати потпунија објашњења и тумачења и о многим другим догађајима и појавама ослободилачког рата у Црној Гори из тог периода, па и неким другим из каснијег периода.